

JEL Classification: Q13

WAYS OF AGRICULTURAL COOPERATION DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Cheirkhanova A.,
PhD Student
Narxoz University,
Almaty, The Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to investigate the beginning of the cooperation process in Kazakhstan, its development and decline. The management structure of cooperative organizations from the early stages has been studied, as well as the factors influencing the development stages, and the reasons for the stagnation decline.

Methodologically, this paper builds on previously published studies on agricultural cooperatives development, legislative documents, as well as comparative and statistical analysis.

Originality / value – the development of agricultural cooperatives in Kazakhstan has been studied with the focus on management process of cooperative organizations that is key to the overall productivity and effectiveness in cooperative relations.

Conclusion – the challenges of agricultural cooperatives development in Kazakhstan are caused by the shortage in managerial and organizational activity, unclear strategy that directly influence on each stage of cooperative development. Therefore, it is necessary to take measures for the further development of cooperation in Kazakhstan.

Keywords – process of cooperation, organization of cooperation, stages of cooperation development, periods of stagnation, credit cooperatives, consumer cooperatives, agricultural cooperatives.

МРНТИ 68.75.31

ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАЦИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Чейрханова А.
PhD докторанты
Нархоз университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – Қазақстанда кооперация үрдісінің басталу себептерін, оның дамуы және құлдырау кезеңдерін зерттеу. Бастапқы кезеңнен кооперативтік ұйымдардың басқару құрылымы қалай жүзеге асырылғандығы, даму кезеңдерінде қандай факторлар әсер еткендігі және тоқырау жылдарындағы құлдырау себептерін зерттеу. Қазіргі кезеңде ауылшаруашылық кооперациясының қажеттілігін анықтау.

Мақаланың әдіснамалық негізі көптеген авторлардың зерттеулеріне, нормативті құжаттарға, салыстырмалы және статистикалық талдау негіздеріне сүйене отырып жасалынды.

Түпнұсқалық құндылығы - Қазақстанда кооперация үрдісінің бүгінгі күнге дейінгі жағдайы бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылғандығы. Әр кезеңде ұйымдастырушылық жұмыстарының қаншалықты деңгейде жүргізілгендігі және бүгінгі күнге дейінгі – кооперациялық қатынастардың орнықты дамымау себептері. Кооперативтік ұйымдарды басқару үдерісіне баса назар аударылды.

Қорытынды – Қазақстанда кооперативтердің қызмет ету үрдісінің қай кезеңде болмасын ұзақ деңгейде дамымағандығы анықталды. Ұйымдастырушылық және басқару жұмыстарында көптеген олқылықтар орын алып, нәтиже қажетті деңгейіне дейін жетпегендігі. Кооперациялық байланыстардың ұйымдастыруында негіз болатын арқаудың жоқтығы, заманауи басқару әдістері және оның стратегиясының айқындалмауы.

Түйінді сөздер кооперация үрдісі, кооперацияны ұйымдастыру, кооперацияның даму кезеңдері, құлдырау кезеңдері, несиелік кооперативтер, тұтынушылық кооперативтер, ауыл шаруашылық кооперативтер.

КІРІСПЕ

Кооперация адамзат өмірінде өндірісті ұйымдастыру процесі ретінде дамудың және трансформацияның барлық жолынан өткен. «Кооперация» термині кеңінен таралуының себебі, еңбекті біріктіру мен бірлесе жұмыс істеу қызметінің кең қолданылуында. Кооперация негізінде кәсіпорындар мен олардың бірлестіктері құрылады, ұлттық және халықаралық деңгейлерде олардың алға қойылған жалпы міндеттері шешіледі. Ал, ауыл шаруашылық кооперациясы ауылдық елді мекендерді тұрақты дамытудың маңызды факторы болып табылады, бұл ауылдың әлеуметтік дамуына мемлекеттік әсер ету шаралары мен ауыл тұрғындарының өзара байланысы.

Әлемдік тәжірибе жүзінде кооперацияны шаруашылықтың ұйымдық жағдайларын жақсарту мақсатында тек XIX ғасырдың ортасында ғана Батыс Еуропа елдерінде пайдалана бастады. Олардың пайда болуына ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық, заңнамалық және идеологиялық алғышарттар еді. Көптеген шетелдік авторлардың еңбектерінде кооперация алғаш ағылшындық рочдельдік тоқымашылары, атап айтқанда 1844 жылы «Рочдельское общество справедливых пионеров» ұйымынан бастау алады деп көрсетеді. Ал кооперация үрдісін зерттеп жүрген Ресей ғалымдары кооперация «жер аударылған декабристер ұйымдастығында» бастау алғандығын жазады [1], бірақ ең бастысы бұл үрдістің қай жерден шыққанында емес, оның сол кезеңде жаппай жедел түрде көптеген елдерде қолдау тапқандығы және осыдан бастап кооперация теориясы және жалпы кооперация түсініктерінің негізі қалыптасып, оның бүгінгі күні де өзекті болып кез келген кооператив қызметіне пайдалануында.

1908 жылдан бастап Ресейде орыс кооператорлары бірінші рет Бүкілресейлік кооперативтер съезінде бас қосып шетелдік әріптестерінің – Англия, Италия, Франция және Германия кооператорларының тәжірибесін пайдалана отырып өздерінің алғашқы қадамдарын жасай бастады [2].

Осы кезде батыс елдерінің ішінде Италия елінің ауыл шаруашылық кооперативтері бойынша тәжірибесі бар болатын. Өйткені 1886 жылдан бастап Үкімет кооперативтердің жұмысын үйлестіру үшін біртұтас басқарушы орган – Италияның кооперативтер лигасын құрған болатын, ол кооперативтер қызметін үйлестірудің барлық функцияларын: оларды тіркеуден түпкілікті өнімді іске асыруға дейінгі ұйымдастыру жұмыстарын атқаратын. 1892 жылы мемлекет бұдан да озық ұйым - Италияның ауыл шаруашылық кооперативтер федерациясын құрды, ол бүкіл елдің кооперацияларын біріктірген. Бұл жаңа ұйымның құрамына бүкіл итальяндық кооперативтер кіріп, олардың саны 1892 жылдан 1906 жылға дейін 18-ден 4173-ге дейін өсіп, 600 мыңнан астам шаруа отбасы мүшелері болды [3].

Осы кезеңде Италияның тәжірибесі негізінде Англия, Франция, Германия, Испания, Голландия елдерінде ауыл шаруашылығы кооперативтері кеңінен етек ала бастады. Германияда бұл кезеңде (1810–1888 жж.) әлемге әйгілі болған ауылдық несие серіктестігінің негізін қалаушы Ф. Райффайзеннің кооперативтік қағидалары кеңінен таралған еді. 1866 ж. оның «Несие серіктестігі кедейлікті жою құралы ретінде» атты кітабы жарық көріп, 1869 ж. Геддесдорф атты шағын мекенде өз қағидаларының негізінде құрылған бірінші ауылдық несие серіктестігін құрған болатын.

Ф. Райффайзеннің кооперативтік қағидалары:

- Серіктестіктің барлық мүшелерінің барлық меншік иелерімен серіктестіктің қарыздары үшін айналмалы жауапкершілігі;
- өндірістік мақсаттағы қарыздар;
- серіктестік мүшелеріне ғана кредит беру;
- серіктестік қызметінің шағын аумағы.

Ф. Райффайзен батыстағы ең алғашқы теоретиктердің ішіндегі өзінің ауылдық несие серіктестігі кооперативінің моделін ұсынған болатын, бұл модель негізінде:

- Жарғылық капиталдың жоқтығы;
- кооператив мүшелері кепілмен қамтамасыз етілген жерді беру;
- банкпен және әр шаруа қожалығымен кредиттік операцияларды тіркеу;
- табыс таратылмайды, бірақ резервте қалу;
- шағын жинақ және депозиттерден қарыздық капиталды құру болды.

Осы аралықта Франция, Швеция және Швейцарияда алғашқы ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру және өткізумен айналысатын алғашқы ет, сүт және ірімшік шығаратын кооперативтер жаппай пайда бола бастады. 1880 ж. Швецияда бірінші сүт кооперативі (май шығаратын) кооператив, май өндірісі пайда болды. 1882ж. бастап осындай кооперативтер Данияда да пайда бола бастады. Дания еуропалық континентте алғашқылардың бірі болып ет өңдеу өндірістік кооперативтерін бастаған ел [4].

Өндірістік кооперативтердің құрыла бастауымен XX ғасырдың басында шаруа (фермер) шаруа қожалықтарына өндірістік қызмет көрсету кооперативтері пайда болды, олар электрмен жабдықтау (электр кооперативтері), жабдықтармен алмасу кооперативтері.

Осылайша, XIX – XX ғасырдың басында. Батыс Еуропада және әлемнің басқа елдерінде келесідей ауыл шаруашылық кооперативтері құрылды:

- несиелеу;
- ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу және өткізу;
- жеткізу және өндіріс қызметтері.

Осыдан түйіндейтініміз, дамыған елдерде аграрлық сектордың дамуын, оның тиімділігін арттырудың маңызды факторы кооперативтік ұйымдарды дамыту екендігі сол кезден ақ байқалынғандығы. Қай елдің кооперация үрдісін қарастыратын болсақ та өмір сүрудің қиындығы мен ауыр еңбек жағдайлары тұрғындардың кооперативтерге бірігуіне мәжбүр болғандығын анықтайды. Бұл Батыс елдерінің мысалында ғана емес Шығыста Қытай мен Вьетнам елдерінде де байқалды, бұған дәлел, шетелдік авторлар Tursinbek Sultan, Axel Wolz (2012) өз еңбектерінде осы екі елдің ауылшаруашылық кооперативтерінің тарихи құрылуын салыстырмалы талдау әдісімен ашып көрсеткен. Авторлар кең көлемді талдау жасап негізгі жүргізу тәсілдерін қарастырған. Қытай мен Вьетнам елдері кооперативке өту үрдісін басқа социалистік және тәуелсіздік елдерге қарағанда ертеректе бастаған, оған бірден бір себеп болған екі елде де ашаршылықтың болу салдары. Осы себептен де екі елде де ауылшаруашылық секторын көтеру қажеттілігі туындаған болатын. Әрине, Қытай мен Вьетнам елдерінің даму жолдары әр түрлі әдіспен іске асты. Вьетнам үкіметі көбіне ұжымдық шаруашылықты құру жолын көздесе, Қытай шаруалар арасындағы ұйымдастыруды бейресми түрде ұйымдастырды. Вьетнам болса ауыл шаруашылық кооперативтері жұмысын әртүрлі ережелер бойынша жалғастыра алады, Қытайда бастапқыда ауылшаруашылық ұйымдары толықтай жойылып, кейінірек қалпына келтірілді. 1997 жылы Вьетнамда кооператив туралы Заңы қайтадан күшіне енді. Ал Қытайда бұл Заң 10 жылдан кейін ғана пайда болды. Соған қарамастан бүгінгі күні екі елде де ауыл шаруашылығы кооперативтері қарқынды дамып келеді. 2010 жылы Қытайдағы шаруа қожалықтарының 10% және Вьетнамда шамамен 20% кооператив мүшелері болып табылады [5]. Әрине, авторлар мұндай нәтижелер басқа факторлармен қоса үкіметтің бұл саланы белсенді қолдауынсыз болмауы мүмкін еді деп санайды.

Үкіметтің кешенді қолдауынсыз, оның ішінде салық салу саясатына өзгерістер енгізбей кооперация жүйесі тиісті деңгейде дамымайтындығын ресейлік автор В.Г. Егоров (2012) өз еңбегінде дамыған Жапония, АҚШ және Голландия сияқты елдердің кооперациялық қызметін салыстырмалы талдау жасау негізінде кооперацияның тиімді жұмыс істеуі, олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырумен қатар жаһандық экономикаға трансформациялық әсер етуінде ықпалы зор екенін дәлелдеген [6].

Шетелдік авторлар жасаған мәлімдемелерге сүйене отырып, аграрлық секторының ауылшаруашылық кооперациясына іс жүзінде ешқандай шаруашылық ұйымы балама бола алмайды деп және де ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыратын механизмдердің бірі деп санауға болады.

Әдіснама. Зерттеу көлемі мен мәліметтер саны

Қазақстанға келетін болсақ кооперация үрдісі XIX ғасырдың басынан бастап дами бастады, кейбір кезеңдерде кеңінен таралса, ал бір кезеңдерде оның аумағы азайып кетті де, тіпті толықтай жойылып кеткен уақыттары да болды. Осыған байланысты, біздің елдегі кооперация үрдісін бірнеше кезеңді басынан өткізді деп қарастыруымызға болады. Нақтырақ айтқанда 1886 жылдан бастап кооперацияға бірігу кезеңі несиелік серіктестік түрінде қарапайым кооператив түрлері қалыптаса бастады. Оның түрлерінің өзін Қазан төңкерісіне дейін екі кезеңге бөлуге болады: бірінші - 1909-шы жылға дейін, екіншісі 1909–1914 жылдар аралығы. Егер бірінші кезеңде тек 33 несиелік мекеме құрылса, ал келесі 5 жылда (1909–1913жж.) – 312 несиелік мекеме құрылған, бұл басқарушы органның екінші кезеңде шаруашылықтың барлық түрін кооперативке біріктіруін жаппай қолға алғандығын көрсетеді. Несиелік кооперативтердің санының өсуімен қатар олардың құрамы да тұрақты түрде артып отырған. Несиелік кооперативтер шамамен 760 мың адам немесе халықтың 14% құрады [7]. Мысалы, сол кезде Ақмола облысында жергілікті тұрғындардың 50%-дан астамы несие кооперативтерінің мүшелерін құрады. Жетісу ауданында отырықшы тұрғындар-45% және 10%-дан астамы көшпелі халықты құраған болатын. Жергілікті тұрғындардан құрылған несиелік кооперативтер көбінесе қоныс аударған казактардың шаруашылығына қызмет етті. Несие серіктестігіндегі қоныстанған халықтың үлес салмағы шамалы болды және жеке серіктестіктерде 0,2 пайыздан 37 пайызға дейін өзгерді. Қазақстан аумағында тұңғыш тұтынушылық қоғам 1893 жылдан бастап құрыла бастады. Қазақстандағы ең ежелгі тұтынушылық қоғамдардың ішіне Қарқаралы (1894), Жаркент (1897), Балхаш (1900), Верненский және Лепсинский (1901), Семипалатинск облысының «Ертіс» (1902), Кокчетавский (1904) қоғамдарын жатқызуға болады [8]. Ол кезеңдегі кооперативтер желісі көбінесе шағын және тек сол кооператив орналасқан жерде ғана қызмет көрсетті. 1917 жылдың басында осындай кооперативтер саны 1400 болса, жылдың соңында 1745-ке дейін жеткен.

Алайда, сол кездегі Одақтың Орталық кооперативтік комитетінің ұйымдастыру жұмыстарының дұрыс бағытта жүргізілмегендігінен кооперативтік қозғалысты дамыту бәсеңсіді, оған себеп болған Ресейдегі большевиктік қозғалыстан кейінгі биліктің жаңа күші кооператив жүйесіндегі шаруашылық ұйымдастыру механизмін өз қолына алуға тырысуы еді [9]. Кооперативтердің ұйымдық бірлестігі біраз дағдарыстан кейін қайтадан өз орнын ала бастады. Бұған әрине 1920 жылы құрылған Одақтық «Центрсоюз», 1924 жылы құрылған «Казахский краевой союз потребителей обществ» дәлел бола алады, өйткені 1922 жылдың өзінде «Центрсоюз» қазақ аймақтық одақтарына 179 кооперативті біріктірген 6 губсоюз, 20 райсоюз кіріп өз қызметін жүргізе бастаған. Алайда, В.И.Лениннің тұжырымдамасы бойынша бүкіл елдегі шаруашылық түрін, барлық аумақты қамтитын біртұтас кооператив құру болатын, яғни «кооперацияны толық ұлттандыру», бұл ойын «Жұмысшылардың біртұтас кооперативі» атты еңбегінде айтып кеткен. Бұл әдіс әрине халықаралық кооператив қағидаларына мүлдем сәйкес келмейтін еді.

Бұл кезеңде Қазақстандағы кооперативтік ұйымдардың басқару құрылымы «Центрсоюз» орталық одағының бекітілген құрылымына сәйкес жүзеге асырылып, қазақтарды кооперативке біріктіру үш бағытта жүргізілді:

- тек қазақ кооперативтерін ұйымдастыру;
- қазақтардың ресейлік кооперативтерге кіруі;
- сауда орталықтарын ұйымдастыру (факторий).

Сол кезеңде «Центрсоюз» саясаты бойынша қазақтарды мейлінше отырықшылдыққа икемдеу үшін, оларды кооперацияға жақындату ниетімен және тәжірибе жасап көру үшін фактория әдісін енгізген болатын. Фактория деген атпен кооперацияның дүкендерін ашты. Мұнда қазақтарға қажетті заттар басқа дүкендерден арзан беріледі және сатып алу бағасы керісінше қымбат бағамен алынатын етілген. Бұл дүкендердің міндеті – қазақты кооперацияға тарту, икемдеу оның қажеттілігі мен пайдасын оларға түсіндіру мақсатында еді.

Осы әдістердің нәтижесінде 1925 жылы Қазақстан аумағында 900 тұтынушы кооперативтері тіркелді, оның ішіне 185 мың мүше кірді. Жалпы ауылдық тұтыну кооперативтерінің жалпы санының 315 немесе 32% тек қазақ мүшелері құрады. 1926 жылы жалпы кооперативтердің тауар айналымы 49% шықты. Осы жылдардан бастап кооперативтік ұйымдардың ауқымы едәуір кеңейіп, кооперативтердің

жарғылық формалары барынша икемді және әртүрлі бола бастаған. Мысалы Орал облысында, тұқым, мал еті, ірі қара мал, сүт, мелиоративті өнімдерді сатып алу серіктестіктері көбейген.

Алайда, орталық одақтың басқару құрылымын Қазақстанға түбегейлі сол қалпында қолдану мүлдем дұрыс шешім емес еді. Бұл үрдістің негізгі себебі - кооперативтік қозғалысқа ешқашан қатыспаған байырғы тұрғындар, жер көлемі мен тұрғындардың алшақ орналасуы және оның көпшілігі ең кедей топтарынан еді. Бұл кезеңде де ұйымдастырушы органдардың кооперативтің қажеттілігі мен мағынасын түсіндіру жұмыстарының дұрыс жүргізілмеуінен көптеген қателіктер жіберіліп тығырыққа тіреле бастаған еді.

Қазақстан үшін келесі кезең 1921 – 1922 жж. өте ауыр жағдайға әкеліп соқтырды, жаңа экономикалық саясатпен бірге тоталитарлық, авторитарлық басшылыққа көшу кезеңі басталды. 1921 жылдан бастап-ақ Еділ өзені бойынан бастап, қазақ халқы қуаңшылық болуына байланысты аштыққа ұшырады. Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей және Қостанай губернияларында егістіктің көбі күйіп кетті. Мал азығы қажетті деңгейде ұйымдастырылмай, малдың 80% қырылды. Елде жаппай аштық басталып, ашығушылар республика халқының 1/3 бөлігін қамтыды. Ең бірінші кезекте қазақ халқының ұлттық байлығының негізгі көзі болып саналатын мал шаруашылығы құлдырай бастады. 1920–1921 жылдар аралығындағы жаппай таралған жұттан кейін мал басы 1917 жылмен салыстырғанда 75% кеміп кетті. Кеңес үкіметі сөз жүзінде жаңа экономикалық саясат енгізгенімен, іс жүзінде қазақ халқына баяғы қарқынмен өзінің бақылауын жүргізуді тоқтатпады. Мемлекет қала мен ауыл арасындағы айырбасты кооперация арқылы бақылау саясатын ұстанып отырды. 1921 жылы 7-ші сәуірде мемлекет өзінің арнайы декретімен кооперацияға фабрика – зауыттық өнімдерді ауыл шаруашылық өнімдеріне айырбастауды міндетті тапсырма етіп берді. Бұл саясат іс жүзінде тиісті нәтижелерін көрсетпеді, себебі мемлекеттің ұйымдастыруымен іске асырылып отырған тауар айырбасы жеке саудамен қарым қатынас жасаса алмады. Және де мемлекеттік тауар айырбасы жаңа экономикалық саясаттың принциптеріне қарама қайшы еді, яғни сауда бостандығына көптеген кедергілер келтірілді. Осындай жағдайлар халықтың жаңадан ендірілген ауыл шаруашылық саясатына мүлдем сенімсіздігін тудырды.

Осыған қарамастан, кооперативтік қозғалыс одан әрі өз қызметін жүргізе берген, оған дәлел осы кезеңде өндірістік кооперацияның негізгі үш түрі орын алды, олар коммуна, артель және де жерді бірлесіп өңдеу жөніндегі серіктестіктері. Шаруалар ұжымдастыру түрлерін тандағанда негізінен жерді бірлесіп өңдеу жөніндегі серіктестіктерді тандап отырған. Сол уақытқа қарай 1074 тұтыну қоғамы жұмыс істеді, оның 312 – ауылдарда болды, қазақ даласының жекелеген түпкірлерінде 140 факторий құрылды. Қазақ шаруалары 1072 ұжымдық шаруашылықта, соның ішінде 101 коммунада, 17 артельде, жерді бірлесіп өңдейтін 294 серіктестікте кооперативтік және өзара көмек мектебінен өтті. Жаңа экономикалық саясат негізінде республикадағы мал саны артқан болатын, ол 1929 жылы 10,5 млн. – ға жетті [10]. Ауыл мен қыстақтарда орташалар шаруашылықтары көбейіп, орташалардың кедейлермен одағы нығая түсті. Алайда бұл кезең ұзаққа созылған жоқ, өйткені «ұжымдастыру» науқаны басталды. «Барлық формадағы кооперацияны барынша дамыту саясатын» ұжымдастыру бағытына көшіру көзделді. Ұжымдастыру мен отырықшыландыруды жаппай жүргізу үшін ауылдар мен қоныстарға 8 мың жұмысшы және 1204 «жиырма бес мыңдықшылар» жіберілді [10]. Олар Россиядағы колхоз жобасын қайталайтын қоныстандыру үлгісін орнықтырды. Ұжымдастыру жылдары кооперативтендіру қозғалысының өз ісін ашуға мүмкіндік беру, материалдық ынта, кооперативтендіруге шаруаның бірте – бірте өтуіне және еркіндік деген кооперативтік ұстамдары түбегейлі бұзылды.

Қазақстан аумағында тұрғындар шамамен 50% көшпелі және жартылай көшпелі елді мекендерден құралғандықтан, ұжымдастыру 100% көшпенді қоныс аударумен бір мезгілде жүзеге асырылды. Ұжымдастыру үрдісі бойынша шаруа қожалықтары жаппай колхоздарға біріктірілді. Бұл үрдістің қаншалықты қарқынды жүргеніне көптеген авторлардың жазбаларында дәлелдер өте көп, мысалы, Арбалы ауданында шаруашылықтар 70 пайызы дереу ұжымдастырылды, Беркаринский ауданында – 84% және Жәнібек ауданында – 95% шаруашылықтар шұғыл түрде ұжымдастырылды [11]. Дегенмен, тұрғылықты отырықшылық үшін тиісті жағдайлар жасалмады: тұрғын үй, әлеуметтік инфрақұрылым, мал шаруашылығы кешені, жемшөп базасы және т.б. Қазақстанда колхоздық қозғалыстың негізгі формасы мал шаруашылығы артелі болып саналды. Ұжымдастыру үрдісінің саясаты жедел жүруімен қатар кооперацияның да өтпелі формалары кең таралып отырды.

Қазақстанда 1927–1928 жылдарда Ресейдің саясатымен бұрынғыға қарағанда, қарапайым кооперативтерден несие серіктестігі де кеңінен тарады. Осы жылдарда несие серіктестіктеріне шамамен 70 мың шаруашылық кірді және ауыл шаруашылық несиесі 31 млн. рубльді құрады. Осындай жаппай біріктіру аясында 20 жылдардың аяғында барлық аумақтарда кооперативтің барлық шаруашылық түрлері кеңінен таралып өркендеді.

XX ғасырдың 30–40 – жылдарында Қазақстанның тұтынушылық кооперациясы мүлкі мемлекеттік болып одақтық кооперацияның жолын түбегейлі қайталады. Ұлы Отан соғысы кезінде тұтынушылық кооперативтердің ресурстары майданның қажеттіліктері үшін жұмылдырылды. Одан кейінгі кезеңдерде де тұтынушылық кооперативтердің қызметінің негізгі салалары саудаға, сатып алуға, кооперативтік өнеркәсіпке, материалдық-техникалық базаны дамытуға, кадрлар мен әлеуметтік даму қажеттіліктері үшін шоғырландырылды.

Елімізде қайта құру кезеңінде, яғни 80-ші жылдың ортасында сауда саттық тұтынушылық кооперативтің ең дамыған түрі болып қалыптасты. Қалалық кооперативтік сауда, сауда саттық кешендері бөлшек және көтерме сауда, қоғамдық тамақтану салаларында қызмет көрсетті, 1987 жылдардан бастап колхоздарда да жаппай енгізіле бастады, ол шамамен 150 мың адамды құрап, тұрғындардың 43%-на қызмет көрсете бастады.

Дайындау кешені ауыл шаруашылығы өнімдерін, мал және тері шикізатын, жеміс жидектерді алдын ала келісілген баға бойынша алып отырды. Сондықтан да тұтынушы кооператив жүйесінде 200-ден астам дайындау кешені қызметін атқарған. Осының нәтижесінде 1990 жылға дейін дайындау кешенінің сатып алу айналымының үздіксіз өсуінен 1940 жылы 9 млн рубль болса, ал 1990 жылы 1 млрд рубльге дейін өскен. Осы жылдарда кооперация қызметі кеңінен таралғандықтан осы сала қызметкерлеріне де сұраныс өскенін көреміз, мысалы әлеуметтік қызметкерлер мен әлеуметтік қызметкерлерді дайындау үшін кооперативтік білім беру жүйесінде 1 университет, 10 техникум, 18 кәсіптік училище және әр түрлі мамандықтар бойынша кадрларды даярлау және қайта даярлау курстары жұмыс істеген [12].

Алайда, 1990–1999 жж. аралығында экономикалық және әлеуметтік процестердің жоспарлы басқарылуымен жүз пайыздық иеленуден жылдам түрде нарықтық экономикалық жүйемен жеке меншікке өту процесі басталды. Жоспарланған жүйеден нарықтық жүйеге көшу – көптеген мемлекеттер тарихында кездесетін табиғи процесс еді. Осы кезеңде жұмыс істеп тұрған әрбір екінші кооператив өз қызметін тоқтатып немесе нысан түрін өзгерткен. Осыған қарамай, қазіргі күні талдау барысында байқайтынымыз, бүгінгі күнгі ауыл шаруашылық кооперативтерінің қайта жандануының негізгі әлеуметтік базасы және тұтынушылық кооперативтердің негізі сол жылдардағы кооперативтер болып табылатындығы анықталды.

Қазақстан үшін келесі нарықтық экономикаға көшу кезіңінде тұтынушылық кооперациясының алдында жүйені реформалау, мүліктік қатынастарды жетілдіру және кооператив қызметкерлерінің мүшелеріне осылардың барлығын ыңғайластыру сияқты үлкен және жауапты міндеттер тұрды. Осы бағытта белгілі бір жұмыстар да жүргізіле бастады. Тұтынушылық кооперативтерінің меншіктері жеке және заңды тұлғалар-пайшыларының, осы жүйе қызметкерлері мен зейнеткерлердің арасында бөлініске түсті. Меншіктің 31% бөлінбейтін қорда қалдырылып, кооперативтік ұйымдар басқармасына бекітілді. 1995 жылы қаржылық дағдарыс кезінде меншіктің жартысын облыстық әкімшілік пен үкіметке өткізу шешілді. Бұл уақытта тұтынушылық кооперациясының қарызы 1,6 млрд. теңгені құраған еді. Осы тоқырау кезеңінде басқару жүйесінде бірнеше реформалардан кейін нарықтық қатынастар жағдайына ыңғайластырылған тұтыну қоғамдары мен одақтардың негізгі бағыттарын анықтайтын үлгілік жарғылары бекітілді, алайда, қабылданып жатқан шараларға қарамастан, тұтыну кооперациясының жағдайы нашарлап барлық кооперативке тән қағидалары мен ережелері бұл жолы да ескерілмегендігі. Еріктілік өзін-өзі басқару сияқты кооператив қызметінің түбегейлі принциптері өрескел бұзылған соң бұл жүйе нарықтық қатынасқа түбегейлі сәйкестене алмады.

Тәуелсіздік алған жылдардағы жаңа кооперациялардың түрі одақтық кооперацияның тағдырын қайталай бастаған болатын. Ұйымдастырушылық басқаруында көптеген қиыншылыққа ұшырады, өйткені кооперативпен қатар Қазақстанда жаңа кәсіпкерлікті дамыту жүйесі қалыптаса бастаған болатын. Сол кездегі 1993 жылғы ресми мәліметтерге сүйенсек өндіріс және қызмет көрсету саласы бойынша жаңа

кооператив саны 3,5 мыңға жуық болатын, алайда, нарықтық қатынас сұранысына шыдамағандықтан жартысы өз қызметін тоқтатты, ал кейбіреуі меншік нысанын өзгертіп жеке шаруашылық қожалығына немесе жеке кәсіпкерлік шаруашылық түрлеріне өтуге мәжбүр болды. Осыған байланысты кооперация арқылы ауылды дамытудың сапалы жаңа деңгейіне шығару - мемлекеттің алдында тұрған маңызды міндеттерінің бір болғанымен, нарықтық кезеңде оны шешуге қажет ауылдық аумақтарды басқарудың ғылыми түрде негізделген әдістемелігінің болмауы да үлкен кедергі болғандығы белгілі болды.

Кооперациялық үрдіс Қазақстан үшін жаңа үрдіс еместігі белгілі болды, сондықтан да басқарушы орган кооперация жүйесі арқылы шаруашылықты біріктіру процесін алға қойып, осы орайда бүгінгі таңда кооперацияны дамытудың жаңа кезеңі басталды. Қазіргі күнгі заманауи нарықтық экономикадағы ауылшаруашылық кооперациясын дамыту шағын шаруашылық түрлері мен, фермерлердің алдында тұрған негізгі міндеттерді шешуге - экономикалық тиімділікті арттыру, бәсекеге қабілеттілігін арттыру, делдалдарды азайту және де өндірістің тауарлық әлеуетін арттыру арқылы тұрғындардың табыстылығын арттыру болып табылуы қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауында «Бүгінде әлем Төртінші өнеркәсіптік революцияға, терең және ұшқыр технологиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер дәуіріне аяқ басты. Шаруашылықтарды кооперациялау қажеттігін, ауыл шаруашылығы кооперативтеріне жан-жақты қолдау көрсету қажеттігін. Өнімнің сапасы мен экологиясын сақтай отырып, ауыл шаруашылығын интенсивтендіру қажет» деп көрсеткен болатын [13].

Бұған дейін де, Үкімет 2015 жылдың 29 қазанындағы «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заңына қол қойған болатын. Бұл заң 2016 жылдың 1-ші қаңтарынан бастап жүзеге асырыла бастады, бұрынғы заңдарға қарағанда ауыл шаруашылығы өндірушісінің алдында тұрған тосқауылдарды анықтап, келесідей толықтырулар енгізілген:

- ауыл шаруашылығы кооперативі коммерциялық ұйым мәртебесіне ие болуы;
- жеке және заңды тұлғалардың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бірлескен өндірістік және өзге де шаруашылық қызметті жүзеге асыру үшін ерікті бірлестігінің мүшелігі негізінде құрылған заңды тұлға ретінде ауыл шаруашылық кооперативінің жаңа құқықтық мәртебесінің енгізілуі;
- кооперативтер қызметтің кез-келген түрімен айналысуға, сондай-ақ бірыңғай жер салығын төлеген кезде арнаулы салық режимін қолдану құқығына ие болуы [14].

Осы заң негізінде және ауылшаруашылық саласында жұмыс істеп тұрған кооперативтер өз қызметтерін қайтадан жандандырып, жаңадан кооперативтер қарқынды түрде құрылуда. Мемлекет тарапынан кооператив жұмыстарына қолдау көрсету мақсатында 2017ж. ақпанда Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2021жж. арналған мемлекеттік бағдарламасыда қабылданды. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – нарықта сұранысқа ие, бәсекеге қабілетті АӨК өнімін өндіруді қамтамасыз ету. Оның ішіндегі бірінші мәселе ұсақ және орта шаруашылықтарды ауыл шаруашылығы кооперациясына тарту [15]. Осы шаралар негізінде ауылшаруашылық саласында істеп тұрған және жаңа құрылған кооперативтерге біршама қызметтер көрсетіле бастады. Бұл жұмыстардың тағы да бірден бір қозғаушы күші, мемлекет өз тарапынан қаржылай көмек түрін көрсете бастағандығы. Мысалы, 2017 жылы ауыл шаруашылығын қолдауға 25 млрд. теңге бөлінді. Жеңілдікті несие беру сомасы 18 млн.теңгеге дейін ұлғайып, несие беру мерзімі 5 жылдан 7 жылға дейін ұлғайтылды. Осы процестің қарқынды жүре бастауының дәлелі Ақмола облысында 46 кооператив (11 ет, 35 сүт бағыты бойынша) құрылған болатын, бұл 157 жаңа жұмыс орны ашылуына себеп болды. Несиелік қаражат есебінен 23 модульді сүт қабылдау пункті, 1 сою станциясы, 10 сүт таситын көлік сатып алынды. Сондай-ақ облыста бос тұрмыстық техника сатып алынып, аймақтағы шығынды кооперативтердің үлесі 56,5% жетті [16]. Осы қабылданған Заңды жүзеге асыру мақсатында Ауыл шаруашылығы министрлігі және «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен ауыл шаруашылығы кооперациясын дамытуда бірлескен іс-қимыл жоспары дайындалып, осы бірлескен жоспар бойынша бірқатар іс-шаралар іске асырылуда.

Бүгінгі күні, ресми статистикалық мәліметтер бойынша 2017 жылдың басынан ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жалпы саны Республика бойынша қарқынды өскенін байқаймыз. 2017 жылдың қаңтар айында 1583 ауыл шаруашылығы кооперативі тіркелсе, 2018 жылдың маусым айында оның

саны 2872-ге жетіп отыр. Оның құрамына 2017 жылдың басынан әр түрлі шаруашылық түрлерінен 40 691 мүше кірсе, оның ішінде 16 843 мүше шаруа немесе фермер қожалықтарынан, 21 441 мүше үй шаруашылығынан кірген. Ал 2018 жылдың маусым айынан 62 825 мүшенің ішінен 26 550 шаруа немесе фермер қожалықтарынан, 30 956 үй шаруашылықтарының мүшелері кіріп отыр. Кооперативке кірген тұлғалардың көп үлесі үй шаруашылығы (51,15%) және шаруа фермер қожалықтары (43,48%) құраған. Бұдан байқайтынымыз, соңғы екі жылдың ішінде шаруа немесе фермер қожалықтары мен үй шаруашылығының мүшелерінің кооперативке кіру процесінің қарқынды өтуі. Бұған тағы да бір дәлел, бір ғана Алматы облысы Ескелді ауданының өзінде соңғы 2 жылдың ішінде ірі қара сою кооперативтері 7, сүт сатып алу кооперативі 8 және де жеміс-жидектер дайындау (оның ішінде бақша өнімдері) кооперативтері құрылған [17].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанның ауыл шаруашылық дамуындағы қай кезеңді алсақ та, кооперацияның қажеттілігін, шаруашылық жүргізуде тиімді екенін басқарушы органдар толықтай түсініп, көптеген тәсілдер мен шаралар қолданылып отырғандығын байқаймыз. Оған дәлел XX ғасырдың басындағы несиелік кооперативтерге жасалған шаралар, Центрсоюздың қазақтарды жаппай кооперативтерге біріктіру жөніндегі қолданылған әдістері, шаруалар ұжымдастыру түрлерін енгізгенде жерді бірлесіп өңдеу жөніндегі серіктестіктерінің дамуы, ұжымдастыру үрдісі бойынша шаруа қожалықтары жаппай колхоздарға біріктірілуі, 30-40-жылдардағы тұтынушылық кооперациясының дамуы, 80-ші жылдардағы сауда саттық тұтынушылық кооперативтің қалыптасуы және тәуелсіздік алған жылдардағы кооперациялардың ұйымдастырушылық басқаруындағы жіберген қателіктеріне қарамастан қызметін жалғастыруы.

Қорыта келгенде, осы зерттеуден байқайтынымыз қай кезеңде болмасын Қазақстанда кооперативтердің қызмет ету үрдісінің ұзақ деңгейде дамымағандығы. Ұйымдастырушылық жұмыстарында көптеген олқылықтар орын алып, нәтиже қажетті деңгейіне дейін жетпей, тарихи қателіктердің қайталануында болып отыр. Осыдан кооперациялық байланыстардың ұйымдастыруында негіз болатын арқаудың жоқтығы, заманауи басқару әдістері және оның стратегиясының бүгінгі күні де айқындалмауында. Қазіргі таңда жаппай кооперативтер құрылғанымен тұрақты дамып өзінің даму шегіне жететіндігіне күмәннің барлығы болып отыр. Бүгінгі таңдағы кооперативтердің тұрақты дамыту үшін келесідей шаралар қажет:

- мемлекеттік деңгейде қаржылық қолдауды жүйелендіру стратегиясын жасау;
- ауыл тұрғындарына кооперацияны құруда бөлініп жатқан қаржының тұрақты түрде тиімділігін арттыру;
- аймақтарда пилоттық кооперативтерді іске асыру бойынша көмек көрсету;
- кооперациялық байланыстардың ақпараттандыру деңгейінің үздіксіз жұмыс істеуі.

Бүгінгі күні тарихи қателіктерге талдау жасалынбай, қайтадан сол әдістер қолдануында, бұл ретте айрықша атайтын болсақ кооперативтер «жоғарыдан сілтеу бойынша» емес ерікті түрде құрылуы қажет. Атап айтқанда, бүгінгі таңда ауылшаруашылығын тиісті деңгейге көтеруге, ауылдардың тұрақты дамуының бірден бір жолы – кооперациялық қатынастардың орнықты дамуы болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Харитонов Н.С. Традиционный и инновационный пути развития кооперации в сельской местности России\Состояние и проблемы развития сельской кооперации в России, М.: МГУ, ТЕИС, 2009. –33с
- 2 А.Чаянов, Краткий курс кооперации, 1990, 79с.
- 3 Сельскохозяйственная кооперация: теория, мировой опыт, проблемы возрождения в России/ Буздалов И.Н., Мартынов В.Д., Очинцева Л., Петрико А.В., Серова Е.В., Шмелев Г.И., Янбух Р.Г. – М.: Наука, 1997
- 4 Кооперативные организации Германии. Законодательство. Структура. Деятельность. – Белгород: Издательство Белгородского университета потребительской кооперации «Кооперативное образование», 1998.-109

- 5 Tursinbek Sultan, Axel Wolz, «Agricultural Cooperative Development in China and Vietnam since Decollectivization: A Multi-Stakeholder Approach», 2012 \Journal of Rural Cooperation\Hebrew University, Center for Agricultural Economic Research, vol. 40(2), pages 1-21.
- 6 Егоров В.Г. Мировой опыт развития кооперации в сельском хозяйстве\Журнал Лесной вестник 184-189 с [Электрон. ресурс] URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-opyt-razvitiya-kooperatsii-v-selskom-hozyaystve> (дата обращения: 09.01.2018)
- 7 Қазақ ССР тарихы, Т3 А-А. 1979ж.
- 8 Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстана. Опыт и проблемы. А-А. 1990г.
- 9 Файн. Л.Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861-19306 Монография\Л.Е.Файн. Иваново:Иван.гос.университет, 2002, 320с.
- 10 Қазақ ССР тарихы, Т3 А-А. 1979ж.
- 11 Отчетный доклад правления Казпотребсоюза на XVI съезде потребительской кооперации Республики Казахстан//Потребительская кооперация Казахстана 1994г.№3-4
- 12 Энциклопедия. / Гл. ред. Р.Н. Нургалиев. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1986. 606 с.
- 13 Назарбаев Н. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. – 2018. – 10 января. – с.1-4.
- 14 Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 29 қазандағы № 372-V ҚРЗ [Электрон. ресурс] URL.: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000372> (дата обращения: 14.09.2018)
- 15 Қазақстан Республикасының 2017-2021 жылдарға арналған агроөнеркәсіп кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. Астана қ., 2017ж. [Электрон. ресурс] URL.: <http://mgov.kz/a-k-ti-damytu-memlekettik-ba-darlamasy-2017/> (дата обращения: 10.08.2018)
- 16 Ауыл шаруашылығы кооператив мәселелері [Электрон. ресурс] URL.: <http://mgov.kz/auyl-sharuashyly-y-kooperatsiya-m-selesi/> (дата обращения: 1.11.2018)
- 17 <http://mgov.kz/auyl-sharuashyly-y-kooperatsiya-m-selesi/> (дата обращения: 1.11.2018)
- 18 Қазақстан Республикасы Ұлттық Экономика Министрлігі Статистика комитетінің сайты, Ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы статистикасы [Электрон. ресурс] URL.: <http://stat.gov.kz/faces/publicationsPage/publicationsPublications> (дата обращения: 01.11.2018)

REFERENCES

- 1 Kharitonov N.S. Traditsionnyy i innovatsionnyy puti razvitiya kooperatsii v sel'skoy mestnosti Rossii\Sostoyaniye i problemy razvitiya sel'skoy kooperatsii v Rossii, М.: MGU, TEIS, 2009. –33s
- 2 A.Chayanov, Kratkiy kurs kooperatsii, 1990, 79s
- 3 Sel'skokhozyaystvennaya kooperatsiya: teoriya, mirovoy opyt, problemy vrozozhdeniya v Rossii/Buzdalov I.N., Martynov V.D., Ochintseva L., Petriko A.V., Serova Ye.V., Shmelev G.I., Yanbykh R.G. – М.: Nauka, 1997
- 4 Sel'skokhozyaystvennaya kooperatsiya: teoriya, mirovoy opyt, problemy vrozozhdeniya v Rossii/Buzdalov I.N., Martynov V.D., Ochintseva L., Petriko A.V., Serova Ye.V., Shmelev G.I., Yanbykh R.G. – М.: Nauka, 1997
- 5 Tursinbek Sultan, Axel Wolz, «Agricultural Cooperative Development in China and Vietnam since Decollectivization: A Multi-Stakeholder Approach», 2012 \Journal of Rural Cooperation\Hebrew University, Center for Agricultural Economic Research, vol. 40(2), pages 1-21.
- 6 Yegorov V.G. Mirovoy opyt razvitiya kooperatsii v sel'skom khozyaystve\Zhurnal Lesnoy vestnik 184-189 s [Elektron. resurs] URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-opyt-razvitiya-kooperatsii-v-sel-skom-hozyaystve> (data obrashcheniya: 09.01.2018)
- 7 Qazaq SSR tarixı, T3 A-A. 1979j.
- 8 Kollektivizatsiya sel'skogo khozyaystva v respublikakh Sredney Azii i Kazakhstana. Opyt i problemy.A-A.1990g.

- 9 Fayn. L.Ye. Rossiyskaya kooperatsiya: istoriko-teoreticheskiy ocherk. 1861-19306 Monografiya\ L.Ye.Fain. Ivanovo:Ivan.gos.universitet, 2002, 320s
- 10 Qazaq SSR tarixı, T3 A-A. 1979j.
- 11 Otchetnyy doklad pravleniya Kazpotrebsoyuza na XVI s"yezde potrebitel'skoy kooperatsii Respubliki Kazakhstan//Potrebitel'skaya kooperatsiya Kazakhstana 1994g.№3-4
- 12 Entsiklopediya. / Gl. red. R.N. Nurgaliyev. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1986. 606 s.
- 13 Nazarbayev N. Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan narodu Kazakhstana. Novyye vozmozhnosti razvitiya v usloviyakh chetvertoy promyshlennoy revolyutsii. – 2018. – 10 yanvarya. – s.1-4.
- 14 Awıl sharwashılıǵı kooperativteri twralı Qazaqstan Respwblıkasınıń Zańı 2015 jılǵı 29 qazandaǵı № 372-V QRZ [Élektron. reswrs] URL.: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000372> (data obraşçenıya: 14.09.2018)
- 15 Qazaqstan Respwblıkasınıń 2017-2021 jıldarǵa arnalǵan agroǵnerkásip keşenin damıtwdıń memlekettik baǵdarlaması. Astana q., 2017j. [Élektron. reswrs] URL.: <http://mgov.kz/a-k-ti-damytu-memlekettik-ba-darlamasyny-2017/> (data obraşçenıya: 10.08.2018)
- 16 Awıl sharwashılıǵı kooperativ máseleleri\ [Élektron. reswrs] URL.:<http://mgov.kz/auyl-sharuashyly-y-kooperatsiya-m-selesi/>(data obraşçenıya: 1.11.2018)
- 17 Qazaqstan Respwblıkası Ultıq Ékonomika Mınıstrligi Statistika komitetiniń saytı, Awıl,orman,ańsılıq jáne balıq sharwashılıǵı statistikası\ [Élektron.reswrs]URL.:<http://stat.gov.kz/faces/publicationsPage/publicationsPublications> (data obraşçenıya: 01.11.2018)

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор рассматривает начало процесса кооперации в Казахстане, ее развитие и процесс спада. Автор обращает особое внимание на описание структуры управления кооперативными организациями, рассматривает факторы, влияющие на этапы развития и причины спада кооперативного движения в Казахстане. В статье проводится анализ организационно-управленческой работы на каждом этапе развития кооперации, а также методы использованные ЦентрСоюза. Статья описывает текущее состояние сельскохозяйственных кооперативов. Автором делается вывод о необходимости принятия мер для дальнейшего развития кооперации в Казахстане.

SUMMARY

In this article, the author deals with the beginning of the cooperation process in Kazakhstan, its development and recession. The author pays special attention to the structure of cooperative organizations management, examines the factors that influence the development stages and the reasons for the decline of the cooperative movement in Kazakhstan. The article analyzes the organizational and managerial activity at each stage of cooperation development, as well as the methods used by the Center Union. The article describes the current state of agricultural cooperatives. The author makes a conclusion that it is necessary to take measures for the further development of cooperation in Kazakhstan.